

A NŐK JOGI HELYZETE A KORA KÖZÉPKORI FRANCIAORSZÁGBAN

A középkori Franciaország jogi irodalma Gallia¹ adminisztratív kereteiből alakult ki, mely figyelembe vette a germán szokásjogot, majd a 12. században a klasszikus latin jog alapján újabb átdolgozáson esett át. Így uralkodónként dolgozták át az ediktumokat és joggyűjteményeket, melyeket tovább módosított a helyi szokásjog, valamint a feudum birtokosának aktuális rendelkezése.

A frank korszakban keletkeztek az első jogi kompilációk, mivel a galliai joggyakorlat nem rendelkezett írott jogrendszerrel, csak a „régiek” által szóban hagyományozott gyakorlaton alapult. Az első ediktumot II. Theodorik² vizigót király megrendelésére Narbonni Magnus, a törvényszék prefektusa alkotta meg, mely a gótok és gallo-rómaiak közötti jogi viszályok rendezésére szolgált. Eurik király³ 476-ban kiadta az ún. Eurik-törvénykönyvet,⁴ mely a volt galliai prefektúra minden lakosára érvényes volt. Fia, II. Alarik⁵ a jogi zűrzavart megelőzve, uralkodása huszonkettedik évében elfogadtatta a püspökök és nemesek gyűlékezettel a vizigót római törvényt,⁶ és 506-ban megtiltotta bármely más joggyűjtemény használatát. Ez a törvénykönyv az európai jogi irodalom legrégebbi dokumentuma,⁷ a 10. századig a római jog alapkönyvének számított, a 16. századtól kezdve Alarik-breviárum néven volt ismeretes.

A burgundok is gyorsan létrehozták a maguk joggyűjteményét. A Burgundok törvényei (Leges Burgundionum)⁸ szakítottak a hagyományos módszerekkel. 483–517 között dolgozták ki, és 532-ben egészítették ki az Alkotmány Könyvét (Liber constitutionum avagy Lex Gundobada). A király és harmincegy gróf által aláírt nemzeti alaptörvénnyel kezdődik, mely közjogi rendeleteket tartalmaz. A királyság 535-ös frank meghódítása után a törvénykönyv érvényben marad. Az 517-ben megalkotott Burgundok Római Joga (Lex romana Burgundionum) 47 cikkelyben gyűjti össze a legfontosabb római törvényeket. Klodvig⁹ uralkodása alatt adta ki a száli (frank) törvényt¹⁰ (Pactus legis Salicae),¹¹ mely a frank birodalom jogi alapját alkotta, többször módosított formában (Lex salica emendata, 798; Lex salica karolina, 802–803), egészen 1031-ig hivatkoztak rá.

A Karolingok uralkodása alatt¹² az új joggyakorlati helyzetben és az újfajta gondolkodás hatására az etnikai jogok (amelyeket korábban dolgoztak ki) fokozatosan elavultak. A szokásjog biztosította a főúri jogokat az uradalmakon. A szokásjog mögött tekintély és igazság állt, ez vált a törvény alapjává. A 13. századból öt, a 14. századból négy nagy szokásjoggyűjtemény maradt fenn, a 14. századra szinte minden nagy tájegységnek, sőt minden városnak kialakult a maga szokásjoggyűjteménye.

Délen, a 12. század közepén jelentek meg az első, a római jogot aktualizáló művek (Summa Institutionum Justiniani est in hoc opere 1130–1150, Exceptiones legum Romanorum 1144 előtt, Brachylogus juris civilis, Epitome exactis regibus, Pandectae pisanae).

A polgárjogot a középkorban két szempont alakította: a római jog, amely a Római Birodalom felbomlása után is érvényben maradt, főleg délen. A 12. században újabb virágzásnak indult, a Justinianus-törvénykönyv újrafelfedezésének köszönhetően. Másrészt a szokásjog, amely a feledésbe merült római jogot helyettesítette, s a római jog újrafelfedése után is érvényben maradt északon.

A római jog szerint minden a nő természeténél fogva alárendelt a férfinak. Semmilyen szerepet nem játszhatott a politikai életben, és semmilyen adminisztratív tisztséget nem tölthetett be. A római családban minden élőlény az apa tekintélyuralma alatt állt, ő döntött arról, hogy a leánycsecsemőt életben hagyja-e vagy sem¹³ – egy családban általában az elsőszülött leánycsecsemőt hagyták életben, a többire pusztulás várt. A leánygyermek önálló keresztnévvel nem rendelkezett, életben hagyása esetén örök hállával tartozott apjának, élete fölött az apa rendelkezett, házastársát apja választotta ki, házasságtörés esetén csak apjának volt joga megbüntetni (vagyis megölni), férjének csak a szerető megölésére volt joga. Az apa tekintélyuralmát a lány házassága esetén a férj vette át.

A Justinianus-törvénykönyv hatására – mely figyelembe veszi a kialakult szokásokat – a férj feleség fölötti hatalma megszűnt, a nagykorú lányok javaik fölött szabadon rendelkezettek, és szabadon választhattak férjet, de cselekvési szabadságukat erősen megszabta a kettős erkölcs: a szerényebb körülmények között élő nők egyetlen lehetősége az előmenetelre az ágyasság – már ha megtetszettek gazdag uruknak.

A germán jogban a legerősebb kapocs a rokoni kötelék, melybe a nőág is beletartozott. Az öröklési jogok a fiú utódot részesítették előnyben. A nőket megbecsülés illette mint feleségeket és anyákat. A szüzesség a lányok számára kötelező volt, házasságtörés esetén a bűnös nőre megkorbácsolás és élve eltemetés várt.

A házassági jogokat illetően többfajta együttélés létezett: házasság vásárlás által (Kaufehe), nőrablás (Raubehe), kölcsönös egyetértéssel kötött házasság (Friedelehe) – a kölcsönös egyetértés a völgevény és menyasszony szüleinek kölcsönös egyetértésére vonatkozott. A hitvest társnak tekintették, a nász elhálása után az ifjú asszony házassági ajándékot (Morgengabe) és hozományt kapott. Ha a leendő hitves király vagy vezér volt, semmit sem kellett ajándékba adnia. A leánygyermeket ingóvagyongként kezelték, sorsa a legközelebbi férfirokontól függött. A germán nők nem örökölhettek, nem lehettek tulajdonosok, de az 5. század végére a menyasszonyért járó díj hozománnyá vált, mellyel a hitves részben vagy teljesen rendelkezhetett.

A kereszténység hatására a nők nem valakihez viszonyítva (leánya, felesége, anyja valakinek), hanem individuumként tekintették magukat, funkcionálisan egyenlők voltak a férfiakkal: az Apostolok cselekedetei alapján lélekkel bíró teremtmények, akiknek a lelki tökéletesedésre való képességük éppen olyan, mint a férfiaké.¹⁴ A frank államban csak a 8. század második felétől befolyásolta a családok életét a kereszténység. A primitív egyházban a nő szerepe és befolyása döntő volt: ő volt az új hit támasza, ő térítette meg pogány férjét, megkereszteltette gyermekeit, templomokat emeltetett, monostori iskolákat alapított. Szent Klotild¹⁵ 493-ban ment hozzá I. Klodvighoz, aki akkor még pogány volt. Klotild szüntelenül kérte férjét, hagyjon fel a bálványimádással, és fogadja el az egy igaz Istent. Klodvig fogadalmat tett, hogy ha megnyeri az aleanokkal vívandó csatát, akkor így tesz. Az ütközetben Klodvig győzött. Férje halála után Klotild Tours-ba vonult vissza, ott híressé vált kegyes élete, az egyház iránti nagylelkűsége és játékonysága révén.

A kereszténység védte a monogám házasság szentségét. De az apostolok sem voltak mentesek az előítéletektől: a nőknek tilos volt nyilvánosan beszélni, tanítani vagy bármely tekintélyt gyakorolni. Ugyanakkor a nők esélyegyenlőséget kaptak a mártíromságban, s ugyanolyan kínokat szenvedhettek el, mint férfitársaik.

A Meroving-időkben (476–750) a törvénykönyvek drágának becsülték a nők életét – bár szülőképeségük többet nyomott a latba, mint élettársi értékük: a terhes nő

vérdíja négyszerese volt a szabad férfiénak, az az asszony, aki bizonyítottan termékeny, háromszor annyit ért, mint egy szabad férfi. De ha meddővé vált a nő, nem ért egy fityinget sem. A száli törvények szerint egy szabad fogamzóképes fiatal lány vérdíja 600 sous volt, 700, ha terhcs. 200 sous volt a vérdíj egy már fogamzóképtelen korban lévő nőért.

A római és barbár törvények gyorsan egységesültek, a férji hatalom a római joggyakorlat hatására megerősödött. A római jog vizigót és burgund átdolgozásai már nem ismerték el a nő azon jogát, hogy férjhezmenetele után is családja gyámsága alatt maradjon. A 6–7. században a hajadonok az apa törzsének a törvényei alatt álltak, a férjzett nők viszont a férjüké alatt. Vagyis a férj képviselte a nőt a bíróság előtt, javait kezelte, de nem idegeníthette el azokat beleegyezése nélkül. A vizigót törvények szerint a nők szabadon gyakorolhatták tulajdonjogukat. A többi germán népnél javaik birtoklója intézte ügyeiket.

Az összes barbár törzs közül a vizigótok biztosították a legtöbb jogot a nőknek: nemcsak szabadon rendelkeztek javaikkal, de az általuk kiválasztott személyre hagyhatták, amennyiben nem volt gyermekük, és húszéves koruk után maguk dönthettek arról, hogy kihez mennek feleségül – bár megjegyzendő, hogy az ifjú arák átlagéletkora 15 év volt. Vilihuta 13 évesen ment férjhez, Gertrúd még 14 éves sem volt, amikor Ausztrázia hercegének a fia megkérte. Theophano bizánci hercegnő 11 éves sem volt, amikor 972-ben elvette II. Ottó császár.¹⁶ A házasság gondolata nem mindig töltötte el boldogsággal az ifjú eljegyzetteket: Fortunatus¹⁷ említi meg, amikor Galswintha¹⁸ megtudta, hogy apja úgy döntött, hozzáadja Neusztria királyához, rémületében anyjához szalad, átölelte, és több mint egy óra hosszat így is maradt.¹⁹ Félelme nem bizonyult alaptalannak: Chilperic rosszul bánt vele, gyakran bántalmazta, s a királynő saját helyzetét annyira rossznak ítélte, hogy férje engedélyét kérte hazatéréséhez. Mivel összes vagyontárgyát is magával szándékozta vinni, a király az egyszerűbb megoldást választotta: nem sokkal később Chilperic ágyasának, Fredegundnak felbujtására megfojtatta.

Akár római, akár barbár törvény alatt is éltek, az özvegyek családfőkké váltak, megkapták javaik ellenőrzésének a jogát, és kiskorú gyermekeik fölött gyámkodtak. A hajadonok nagykorúságukig a szülöktől függtek (nagykorúakká a burgundi törvények szerint 25 éves korukban, a vizigót törvények szerint 20 évesen váltak).

A házasság három fázisban történt: udvarlás, eljegyzés, menyegző. A kérő – szándéka komolyságát bizonyítandó – zálogot tett le. A burgund törvények szerint, ha a völegény meggondolta magát, az elhagyott menyasszony fájdalomdíja 300 solidi – ha a menyasszony változtatta meg a döntését, életét kockáztatta. A fiatal lány férjválasztási szabadsága annál inkább korlátozottabb volt, minél előkelőbb származású. Az éppen hogy eladósorba került Jeanne de Boulogne-t gyámja sző szerint eladta III. Phebus Gastonnak, Berry hercegének (az „ifjú” völegény az ötvenes éveit taposta). A nőrablás gyakori volt, az ágyasok rendszere (Friedelehe) virágzott. Ha szabad nő rabszolgával élt együtt, együttélésük törvénytelen volt: a nő büntetésképpen elveszíthette az életét, szabadságát, javait, gyermekei szolgaságba kerültek, és nem örökölhettek. De egyetlenegy törvény sem tiltotta szabad férfi és rabszolga nő kapcsolatát – a férfi akár örököseinek is elismerhette e kapcsolatból származó gyermekeit. Vagyis egy szép és okos asszony házasságának köszönhetően felemelkedhetett a Meroving-hierarchiában.

A válást a római és a barbár jog is elismerte – közös megegyezés esetén. A római jog alatt élő férfiak házasságtörés, boszorkányság, kerítés jogcímén kérhették a

feleségüktől történő elválasztást. Germán jog szerint a meddő feleség eltaszítása törvényes volt, éppúgy mint a súlyos bűnöket elkövetőké. És ha még a feleség minden hibán kívül is állt, a férjnek joga volt válást kérni, ha lemondott a feleség javai feletti ellenőrzési jogáról és kifizette a hozomány ellenértékét. A nő hűséggel és engedelmességgel tartozott férjének. A burgund törvények megfojtatásra ítélték azt az asszonyt, aki válást kezdeményezett. A római jog liberálisabb volt, engedélyezte a válás jogát a nőnek, ha a férj gyilkosságot követett el, feketé mágiát űzött, vagy sírt gyalázott meg. A vizigót törvény engedélyezte ezt a jogot pederasztia esetén, vagy ha a feleséget arra kényszerítette a férje, hogy mással paráználkodjon. Ha a nőt paráználkodáson kapták, a család választhatott a bosszú és a szeretővel kötendő házasság között.

Öröklési kérdésekben a vizigót törvény lehetővé tette a lány örökös jogainak érvényesítését is, amennyiben a szülők végrendelet nélkül halnak meg. A szaxon, thuringiai törvények ezt nem tették lehetővé. A száli törvények szerint a lány öröklési joga érvényes volt azokra a területekre, melyeket szülei szereztek meg, de a korábban szerzett vagyonra nem. Családjuk nőtagjaitól személyes tárgyakat örökölhettek, és házasságukkor stafirungot kaptak. Az özvegyeket ún. özvegyi eltartás (dotalicium) illette meg, ez a férj hozománya és a házassági ajándék fölötti tulajdonjog volt. Megjegyezzük, hogy az özvegyi eltartási jog a 11. századtól kezdve csak haszonélvezeti jogot biztosított.

A Karoling-korszak elején a legfőbb és legkényesebb kérdés a házasság felbonthatósága volt. Szent Bonifác előírásaira alapozva, a vérfertőzést hetedik fokra vezették vissza (ideértve a lelki rokonságot is, mint keresztszülők, kereszty gyermekek, sógorok, mostoha szülők). Erre hivatkozva gyakorlatilag bármely házasság azonnal felbontható volt, mivel a nemesség körében gyakori volt a belterjes házasság (leginkább unokatestvérek között házasodtak). Házasságtörés esetén a büntetés életfogytiglani penitencia és a javak elkobzása volt. A gyakorlatban a közös megegyezésen alapuló válás népszerű maradt. Nagy Károly 789-ben megtiltotta az elváltak újraházasodását, és 796-ban kihirdette, hogy a házasságtörés nem jogalap a váláshoz.

A Karoling-királyok alatt sem javult sokat a nők helyzete, látszólag a házasság szentsége védte őket, de Hincmar²⁰ leírja, hogy a férfiak gyakran arra kényszerítik feleségüket, hogy elviseljék ágyasaikat, s hamis tanúzásra vették rá őket, hogy házastársi kapcsolatukat megszakíthassák, s így szeretőikkel élhessenek együtt. Néhányan megfojtatták feleségüket, mások saját kezűleg követték el a gaztettet. Sokan minden bizonyíték nélkül házasságtöréssel vádolták feleségüket, és megölték a nőt, mert újra akartak házasodni, vagy ágyasukkal kívántak élni. Az egyház növekvő befolyása ellenére a helyzet csak lassan javult. Egy mirákulum²¹ elmeséli, hogy egy bizonyos Hugues Senegunda nevet viselő férfi feleségére támadt, ököllel verte, úgy, hogy a hölgy arcából ömlő vér a férfi ruhájára fröcsögött. Godelieve,²² Bertulf hitvese szép volt és jó tulajdonságokkal ékes, de mivel apósa és anyósa nem kedvelték, élete tragikusan végződött. Először egy elhagyott tanyára vitték, ahol rosszul bántak vele. Godelieve ekkor hazaszökött szüleihez, akik panaszt tettek. Tournai püspökének nem sikerült a békét helyreállítania a családok között, Bertulf nem kívánta hitvesét visszafogadni, így anyja tanácsára feleségét két szolgálóval megfojtatta. A családon belüli erőszakoskodás, durva bánásmód később sem változott meg, Philippe de Beaumont 1280 körül jegyezte le azt a szokásjogot, hogy a férj minden következmény nélkül megverheti feleségét, főleg akkor, ha az nem engedelmeskedik neki – az egyedüli kikötés, hogy súlyos, halált okozó sérülést nem okozhat neki.

A feleségre gyakran özvegyi sors várt. Ekkor három rossz közül választhatott: kolostorba vonul, újra férjhez megy, vagy egyedül próbál boldogulni. A kolostort választotta Yvette, egy flamand nemes hölgy, aki három leányával vonult a soissons-i Miasszonyunk-kolostorba. Férje csatában halt meg, javait elkobozták, a fiatal özvegynek nem volt más választása. 30 évig élt itt önsanyargató életet, s egy jeruzsálemi zarándokúton halt meg.

Az egyház nem támogatta az özvegyek újrահázasodását, de nem is tiltotta. A kapituláriák, egyházi zsinatok döntései alapján gyakori lehetett az özvegyek elrablása és erőszakkal való újrահázasítása – már ha gazdagok voltak. A 846-os párizsi zsinat döntése szerint az özvegy elrablójának nyilvános penitencia volt a büntetése.

Gyakori volt az ilyen „leányrablás”, hiszen lehetőséget biztosított az özvegynek, hogy végre saját döntését érvényesíthesse, s ahhoz menjen hozzá, akihez akart. Így egy bizonyos Margó nevezetű özvegyasszony össze szeretett volna házasodni kedvesével, Clerbaut-val, de mindketten féltek attól, hogy rokonaik ebbe nem egyeznének bele. Margó elraboltatta magát, a rokonokat kész helyzet elé állították – s a krónika szerint az ifjú házások boldogan éltek, amíg meg nem haltak.

Végül álljon itt két tanulságos történet: az egyik Jámбор Róbert²³ feleségeiről szól, a másik Frenegunda királynőről.

Jámбор Róbert 988–989-ben társuralkodó lett apja mellett, s 16 éves korában feleséget kapott apjától: a hölgyet Rozalának hívták, Flandria grófjának, Artnulfnak volt az özvegye, királyi vérből származott – ez akkor nagyon fontos szempont volt, hiszen a trónörökösnek nem mindegy, milyen vér csörgedezik az ereiben. Rozala apja Olaszország királya, Béranger volt, aki Nagy Károly leszármazottja, s a hölgy mellesleg hatodfokon Jámбор Róbert vérrokona volt.

Rozalát – aki az akkori szokás szerint az új családban elveszítette nevét, s Zsuzsannának keresztelték át – ura három év házasság után eltaszította, mert nem született meg tőle a várt utód. Az igaz, hogy ez nem is nagyon lehetett elvárható, hiszen már nem volt termékeny korban, Capet Hugó csak azért választotta őt fia feleségének – mint ahogy ez akkor szokásban volt –, hogy további földterületeket nyerjen a házasság által, jelen esetben Flandriát. Rozala 1003-ban halt meg. 996–997-ben Jámбор Róbert Bertát vette feleségül, ezt a hitvesét már maga választotta ki, bár hasonló megfontolások alapján, mint apja annak idején Rozalát: a francia hercegség területi megszilárdítása volt a cél, bár látszott arra is némi esély, hogy feleségétől megszülethet a várva várt trónörökös. Bertá még nem volt 30 éves, Blois grófjának, Eudesnek volt az özvegye, Burgundi Konrád lánya, Tengerentúli (IV.) Lajos unokája s Jámбор Róbertnek másod-unokatestvére, vagyis vérrokona. Bertát 1001 és 1006 között taszította el férje, ekkor újabb feleség után nézett, választottja Arles-i Kostancia nagyon fiatal volt, s Anjou grófjának, Fouque Nerrának unokatestvére. Konstancia beváltotta a hozzá fűzött reményeket, gyors egymásutánban két fiút szült. Konstancia megtette kötelességét, Konstancia mehetett. Férje 1008–1010 körül eltaszította és visszafogadta Bertát, de a pápa nem értett vele egyet, s kénytelen volt visszafogadni a harmadik királynét.

Mint láthattuk ebből a történetből, a királynék élete sem lehetett könnyű, adták-vették őket, pedigjük, gazdagságuk alapján választották ki őket a házasságra, s nem érezhették magukat biztonságban egy percig sem. A királyi férfiak pedig pillanatnyi érdekeiknek megfelelően azt tehettek velük, amit csak akartak, egyházi törvényeket hághattak át következmény nélkül, és számíthattak az utókor elismerésére: vérfertőzés és trigámia ellenére Jámбор Róbertet kis híján szentté avatták.

Fredegunda²⁴ egy középkori sikertörténet főszereplője és fő mozgatója: Andovera királynő szolgálólánya volt, de ennél többet akart, és gyorsan rájött, hogyan juthatna hatalomhoz. Előbb I. Chilpéric²⁵ király ágyasává vált, majd egyre nagyobb befolyásra tett szert. Szép volt, merész, minden gátlás nélküli nő: rávette királyi szeretőjét, hogy taszítsa el törvényes hitvesét és zárassa kolostorba. De Chilpéric nem vette feleségül, ágyasi rangban maradt. A király hamarosan vetélytársat hozott a házhoz, mert királyi vérből származó feleséget akart. Fredegunda még házasságkötésük évében megfojtatta az ifjú – és sokat bántalmazott – királynőt. Fredegunda Galswintha halála után Neusztrázia királynője lett, gátlás nélkül élt is hatalmával: Basine-t, Chilpéric király Andoverától született leányát szolgálóival megerőszakoltatta. A lány, mivel elveszítette legfőbb értékét, szüzességét, kolostorba került, minden java Fredegundára szállt. Andovera fia, Mérovée sem kerülhette el sorsát, Fredegunda megölette, éppúgy, mint öccsét, Klovist – a változatosság kedvéért őt nem megfojtatta, hanem leszúratta. Közben Brunehaut, Galswintha nővére vérbosszút fogadott, s véres háború tört ki Ausztrázia és Neusztrázia között. Bár Sigebert, Galswintha sógora győzött a döntő ütközetben, mégsem ő távozhatott győztesen: Fredegunda meggyilkoltatta. Nem sokkal később Chilpéric gyilkosság áldozatává vált, talán éppen felesége utasítására. Az özvegy királynő Párizsba menekült, de azért arra volt gondja, hogy magával vigye a királyi kincstárat, s egyetlen életben maradt fiát, II. Klotárt sógorára, Gontranra bízta. Gontran 593-ban meghalt, így újra kitört a harc Fredegunda és Brunehaut között. 596-ban Fredegunda legyőzte régi ellenfelét, s egy évre rá – nem tudni, milyen körülmények között – elhunyt.

Fredegunda nem volt véreskezű diktátor, csak éppen rájött, ahhoz, hogy hatalomhoz jusson, olyan erősnek és kegyetlennek kell lennie, mint amilyenek kora férfiai voltak.

Mint ez a rövid áttekintés is sugallja, a törvényeket férfiak hozták, és férfiak is tartatták be, s érdekeik szerint változtatták meg azokat. Jó példa erre két király rendelkezése: Klovis uralma alatt látott napvilágot a *Pactus legis Salicae De alodis* része, amely kizárta a nőket őseik földjének megörökléséből, I. Chilpéric, Neusztria királya, fiú örökös híján²⁶ ediktumot adott ki a nő örökös jogainak visszaállítására.

Jegyzetek

¹ Gallia az ókorban az a gallok által lakta terület, amely a mai Franciaország, Belgium egyes vidékeit, Németország nyugati és Olaszország északi részét foglalta magába.

² II. Theodorik (megh. 466) a vizigótok királya 453–466 között, Gallia és Spanyolország uralkodója.

³ Eurik (420–484) a Római Birodalom nyugati részén elterülő nyugati gót királyság (Tolósa) uralkodója 466–485 között.

⁴ Eurik törvénykönyve, melyet római jogászokkal állíttatott össze, arról nevezetes, hogy a római és a gót alattvalók jogait egyaránt elismerte. A palimpszesztként fennmaradt kódexet Párizsban őrzik.

⁵ II. Alarik (megh. 507) vizigót király, aki 485-ben lépett apja, Eurik örökébe. Hatalma kiterjedt Spanyolországra, Aquitániára, Languedocra és Provence nyugati részére.

⁶ Alarik annak érdekében, hogy római alattvalói számára törvénykönyvet dolgozzon ki, felállított egy bizottságot, mely a római törvényekből és császári rendeletekből készített kivonatot. Törvénykönyve a *Lex Romana Visigothorum* néven vált ismertté.

⁷ Kiadta G. Hänel, Leipzig, 1902.

⁸ *R. de Salis: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio, I, t. 2, Hannover, 1892.*

- ⁹ I. Klodvig (466 k.–511), a Meroving-dinasztiából származó frank király, a kora középkori Nyugat-Európa nagy részét magában foglaló frank állam megalapítója, 465–511 között uralkodott.
- ¹⁰ A törvénykönyv 65 cikke a vidék életét szabályozta, de a keresztény jogtól érintetlen törvénykönyv inkább a király fennhatóságát megerősítő és a gall-római szokásokat átvevő politikai kiáltvány volt, mint a mindennapok rendjét meghatározó jogszabálygyűjtemény.
- ¹¹ K.-A. Eckhardt: Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio I: Legum nationum Germanicarum, t. 4, Hannover, 1962.
- ¹² Uo. 750–887.
- ¹³ Ez a jog 390 körül szűnt meg.
- ¹⁴ Márk X, 11–12, Máté XIX, 9.
- ¹⁵ Szent Klotild (megh. 545) I. Klodvig frank király felesége.
- ¹⁶ II. Ottó (955–983), 961-től német király, 967-től német-római császár, 973-ig társuralkodó – 972-ben vette feleségül Theophano bizánci hercegnőt.
- ¹⁷ Szent Fortunatus (530 k. – 600 k.), Poitiers püspöke.
- ¹⁸ Galswintha (540–568) Athanagildnek, a hispániai állam vizigót királyának lánya, férje I. Chilpéric, Neusztria Meroving-királya. 567-ben keltek egybe.
- ¹⁹ A példák forrása: *Jean Verdon: La femme au Moyen Age*. Paris, 1999.
- ²⁰ Hincmar (806 k. – 882) Reims püspöke, francia teológus.
- ²¹ Miracle de Sainte-Foy de Conques.
- ²² Godelieve meghalt 1070 körül.
- ²³ Jámbor Róbert (970 k. – 1031), Capet Hugó fia.
- ²⁴ Fredegunda (545–597).
- ²⁵ I. Chilpéric (539–584), Neusztria király 561–584 között.
- ²⁶ Felmerülhet a kérdés, miért nem tette a király Fredegundától született fiát örökösévé. Valószínűleg azért, mert anyja nem királyi vérből származott, és így fattyúnak tekintették.